

ARTHUR

Қазақ хандығы һәм руханият

2015-09-03 14:09:29 admin

Ұлт тәуелсіздігінің тарихы мен тағылымына жіті ден қойсақ, қазіргі кезеңге, арғы-бергі дәуірлерге, кеше-бүгін байланысына, болашақ бағдарына мән-маңыз беріліп, оны әр қырынан байыптап, зерттеп-зерделеп, танып-талдап, саралап-салғастырып, нәтижесінде оған кең көлемде назар аудару айқын аңғарылады. Әсіресе, Қазақ хандығының 550 жылдығын ұлттың мерейі мен мерекесі ретінде атап өту, осының аясында оның алғышарттары, саяси-әлеуметтік құрылымы, тарихи-этникалық генезисі, мәдени-рухани сыр-сипаттары жаңа бағыт, соны қырларынан қарастырылуда. Арыдағы арналар, атап айтқанда, Ғұн мемлекеті, Түрік қағанаты, Алтын Орда тұсындағы ұстанымдар жүйесі де біліми-ғылыми һәм көпшілік жарияланымдарда кең түрде сөз етіліп келеді. Қазақ хандығы хақында, әсіресе патриоттық бағыттардағы іс-жұмыстар, ғылыми-танымдық һәм көпшілік кітаптар, энциклопедия мен телехикая, т.с.с. қолға алынды.

Тарих пен тағылым

Ақиқатында, ұлт мұраты мен оның талайғы тарихы, қайшылықты-тартысты тұстары, бел-белестері әр кезеңде түрліше айтылып, жазылып келгені де жасырын емес. Әсіресе, Қазақ хандығы хақында, ондағы мемлекеттік құрылымдар, «қазақ» атауы мен этногенезисіне қатысты қилы көзқарастар, қоғамдық қатынастар мен саяси-этникалық мәселелер, ішкі-сыртқы ахуалдар, далалық атрибут пен көшпенділердің дәстүр-тұрмыстары туралы алуан ой-пікірлердің орын алғаны да анық еді. Қазақ хандығының құрылуы, Керей мен Жәнібек хандардың басты ұстанымдары, саяси-әлеуметтік һәм этникалық үрдістер жүйесі де негізгі назарда болды. Осы реттен келгенде, қаламгер-ғалым М.Мағауиннің ойлары мен толғаныстарының негізі бар:

«...Арыдағы даңқты тарихымызды айтпағанда, бергі, қазақ атымен аталатын дәуірдің өзі біздің ұлы халық екендігімізге айғақ. Біз XV ғасырдың орта шенінде қазіргі ұлттық республикамыздың шегінде Қазақ Ордасы аталатын айбынды мемлекет құрдық. Бұл қуатты ұлыс төрт жүз жыл бойы кең даланы еркін жайлап, өзгеше тұрпатты озық мәдениет жасады. Бай болды, бағлан болды. Елімізді, жерімізді еркін сақтап тұрды, ешкімге кеудесін бастырған жоқ. Нәтижесінде, осыншама бай, ұлан-байтақ жерді иеленді, өзіне лайық ұрпақ өсірді.

...Орыс ханның ұрпақтары Керей және Жәнібек сұлтандар Әбілқайыр билігінен бас тартады да, соңына ерген барлық жұртымен түп көтеріле көшіп, Қозы-Басы дейтін байтақ қоныс пен Шу өзенінің бойында дербес хандықтың туын көтереді, бұл жаңа ұлыс Қазақ Ордасы деп аталады. Ортағасырлық тарихшы Мұхаммед-Хайдар Дулатидың куәландыруы бойынша, бұл оқиға 1456 жылы болған.

Бүгінгі күні – Қазақ хандығына бес жарым ғасыр. Ал оның табиғи негізі мен тарихи іргетасы болған далалық өркениетке үш мың жыл. Үш мың жыл – жойқын жаугершіліктер, бірінің орнын бірі басқан ұлт-ұлыс, мемлекеттер, балбал тастар, көз жауын алатын зергерлік жәдігерлер, сына жазулар, алыс-беріс саудалықтар, Ұлы Дала, Ұлы Жібек жолы, елшіліктер, тілдер мен ділдер, салт-дәстүрлер, қобыз, құлақ құрышын қандыраар күйлер, жырлар, шешендік пен көсемдік, батырлық пен ақындық...

...Ұлы далада XV-XVI ғасырларда Алтайдан Каспийге дейін созыла сұлап, Батысы Сібір ойпаты, Шығысы Тянь-Шань тауларының теріскейін ала жайлаған Қазақ хандығынан артық мұрагер болуы мүмкін емес те болатын. Самайын қырау шалған кісінің желке жотасындай қарауыта төнген таулары мен құлаш-құлаш құба жондарын, айдын-айдын көлдері мен айшылық алыс жолдарын, үйір-үйір жылқы шапқан жазықтары мен қойнауына құпия бүккен шағыл құмдарын айтпаған күннің өзінде, Қазақ хандығына қажымас қажыр-қайрат, ерімес ерік-жігер, намыс, асқақ рух пен ұлан-асыр рухани дәулет тән болған. Оның бұлжымас дәлел-дәйегі – бүгін Қазақстан, бүгінгі қазақ халқы. Бетін қалқымай, тереңінен ойласақ, бүгінгі Қазақстанның елдігіндегі ерекшелік пен ерлігіндегі айырмашылық – сол баяғы Қазақ хандығына тән елдік пен ерлік.

...Қазақ хандығы мен бүгінгі Қазақстан – бұл көне көмбелер, жазба жәдігерлер, «Алтын адам» және Жалаулыдан табылған қолөнерінің асқан үлгілері, көк түркінің оймақ жазуы, Қорқыттың көне күйлері, Ясаудің сопылық ілімі, Жошы мен Алаша ханның көркем мазарлары, Асан қайғының ақылгөйлігі, Қазтуған мен Ақтамбердінің жорық жырлары, Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің өздері, Сырым батырдың шешен сөздері мен Махамбеттің отты өлеңдері, Шоқанның ғылыми зерттеулері мен Абайдың өлең-сөздері, Ахметтің алфавиті мен Әлиханның «Алаш Ордасы», Мұхтардың «Абай жолы» мен Әлкейдің ғылыми мұрағаты, тіл мен діл, дін, әдебиет пен мәдениет...» (Оразбаева А.Төл тарихымыздың тартуы – «Егемен Қазақстан», 2015, 19-мамыр).

Жинақтап айтқанда, ұлт мұраты мен оның тарихы тым тереңде, арғы арналардан бастау алады.

Оны жинап-жүйелеп, зерттеп-зерделеу бір күннің, қас-қағым сәттің ісі емес. Мұның өзі танымал тарихшы һәм ғалым М.Қойгелді айтқанындай: «...Тарихшы болу үшін не керек? Қазақ тілін білу жеткіліксіз. Ұрда-жық патриот болу, ол да жеткіліксіз. Шежіреден, рулық құрылысты білуің, өткенді аздап сараптай алуың да мардымсыз. Тарихшы – тарихшы болу керек. Яғни тарих ғылымының концептуалды үрдістерін білу керек. Негізгі білімі болмай, орта жолдан қосыла шабамын деу түкке тұрғысыз дүние. Сонан кейін ғылымды зерттеудің, жазудың жалпы методикасын, арғы өзегін ұғу қажет. Онсыз тарихшы бола алмайсыз.

...Қазақты сақтаған – тарихи санасының тірлігі. Соны жоғалтып алғандаймыз қазір. Қайта ояту керек. Ол үшін шын тарихты, бұрмалаусыз тарихты жазуға тиіспіз. Жеңгендердің тапсырмасымен жазылған тарих қашанда жалғанға толы болады. Бүгінгі ұрпақ рухты кезеңімізді де, ақтаңдақ мезетімізді де сол қалпында білуі тиіс. Ұлтымызға жасалған опасыздықтар мен сатқындықтардың себеп-салдарын ақтаратын күн жетті. Мемлекеттік тапсырыс болуы тиіс ол үшін. Бізде ол жолға қойылмаған. Мемлекет мұны шешпей, кешенді зерттеу болмайды.

...Тарих жалғандықты кешірмейді. Қолдан жасалған тарих – болашаққа жасалған қиянат. Соны ұмытпайық» десе (Халық тарих толқынында. Мақалалар жинағы. 1-том.-Астана:Фолиант, 2013. -71-72 беттер), қаламгер Қ.Салғараұлы: «...Ұлт санасының негізі – тарихи сана. Тарихи сана дұрыс қалыптаспай, ұлт санасын ояту мүмкін емес. Ал тарихи сананы ақиқатты арқау еткен шынайы тарих қана қалыптастыра алады. Тарих деген ата-бабамыздың жанды өмірбаяны, басынан өткерген оқиғаларының, атқарған іс-әрекеттерінің шежіресі. Өткеннің өнегесінен үлгі алып, тарих тағылымын бойына сіңіре білген ұрпақ қана келешегін көрікті ете алады» деп жазды (сонда, 101-бет).

Жинақтап айтқанда, Қазақ хандығы кезеңі – ұлт тарихының құрамдас бөлігі, мемлекеттіліктің қалыптасу жолындағы белесті биігі, бүтін болмысы, этникалық үрдіс пен мәдени-рухани дамудың жарқын да кемел көрінісі. Ендеше, Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай: «...Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы – тарих» екенін негізгі назарда ұстап, оған адалдық пен табандылық таныту – ұлт мұраты әрі абыройлы да кәделі, сауапты іс.

Көркемдік таным

Қазақ хандығы тұсындағы сөз өнеріне, ондағы тақырыптық арналар мен жанр жүйесіне, көркемдік-эстетикалық құндылықтарға мән берсек, ұлт руханиятының қазыналы биігіне, өрісті өрнектеріне кезігеріміз хақ. Шындық жүзіне тура қарасақ: «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет тарихында Асан қайғы (XV ғ.), Қазтуған жырау (XV ғ.), Шөлгез Тіленшіұлы (XV ғ. екінші жартысы – XVI ғ. бірінші жартысы), Доспамбет жырау (XVI ғ.), Жиёмбет жырау (XVII ғ.), Ақтамберді Сарыұлы (XVIII ғ.), Үмбетей Тілеуұлы (XVIII ғ.), Бұқар жырау Қалқаманұлы, Көтеш ақын, Шал Құлекеұлы (XVIII ғ.), тағы басқа ақын-жыраулардың мұрасының маңызы зор. Осы бай мұрада қазақ халқының бірнеше ғасырлық көркемдік ойы, сөз өнерлік тәжірибесі жинақталуы арнайы ғылыми жүйеде зерттелуде. Қазақтың сөз өнері зерттелуі, қорытындылары, нәтижелері ұлт әдебиетінің көптомдық академиялық тарихы тууына, жазылуына негіз. Соңғы жылдарға дейін қазақ әдебиеті тарихын зерттеу саясат, идеология қыспағында, талай қаулылармен шектеуге мәжбүр болған қиын жағдайларда жүргізілсе, енді еліміздің тәуелсіздігі орнығып, дами түсуі кезінде қазақ халқының бай көркем сөз қазынасы жөніндегі ғылым да өркендеп, биік деңгейде болары хақ» (Қазақ әдебиетінің тарихы. 3 том.-Алматы: Ғылым, 2000.- 27 бет).

Әдебиет әлемі арқылы кез келген ұлтпен ұлыстың тарихы мен тағдырын, рухани есею, өсу жолын айқын аңғаруға болатынын бүгінгі уақыт шындыққа шығарып отыр. Арыдағы арналардың тұма бастауы мен терең иірімдеріне бойламай-ақ, өткенге көктей шолып, ой көзімен қарасақ, VI-VIII ғасыр ескерткіштері – әдебиеттің алғашқы дәуірін танытса (түркі тілдес халықтарға ортақ мұра), X-XIII ғасырлардағы сөз өнері – тарих пен таным тоғысы айқын, дерек пен дәйегі мол әдебиеттің («Құтадғу білігі», «Диуани лұғат ат-түрік», «Диуани хикмат», т.т.) қалыптасып, толыса бастағанын аңғартады. XIII-XIV ғасырлар әдебиетінен («Алтын Орда дәуірі») татар-моңғол шапқыншылығының зобалаң-зардабы, халық тарихының тағдыр-талайын, т.т. көреміз. XV ғасырдың II-жартысының бастапқы тұстарында Қазақ хандығы құрылып, төл әдебиеті қалыптасты. Қазақ әдебиетінің тарихы жеке ақын, жырау, жыршылармен /мысалы: Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Көтеш, Бұқар, Шал, т.б./ толықты. Олар өздерінің өлең-толғаулары арқылы қоғам мен адам арасындағы қатынасты, бай-болыс, төре-төлеңгіттер мен кедей – кемтарлардың аражігін, ұлт мәселесін, татулық мәнін, кәрі-жас орнын, елдік пен ерлік жайын, қысқасы өмірдің алуан қыр-сырын, уақыт сөзін жеткізді. Ұлт пен ұрпаққа қатысты кемел ойлап, кеңінен толғанды.

XV-XVIII ғасырлар әдебиетіндегі ақын-жыраулар мұрасы: қоғам мен адам, өмір-тұрмыстың, хан мен халықтың, дүние дидары, дәстүр мен дін, ер-әйел орны, т.т. сыр-сипатын ашық, айқын сөз етуімен

ерекшеленеді;

– ақындығына жыршы, жыраулығы сай келген халық өнерпаздары әлеуметтік мән-маңызы жоғары мәселелермен бірге өмір шындығын, уақыт ұсынған алуан тақырыптарға өлең-жыр, толғауларын арнады;

– осы кезең ақын-жыршылар мұрасында адам мен оның іс-әрекеттері, өмір жасы мен ондағы бел-белестер сыры, т.т. кең көлемде көрініс тапқан;

– сөз өнері арқылы халық өмірі мен тұрмысы, тарихы мен танымы, ұлт пен ұрпақ қамы, уақыт сыры, т.т. бейнелі, бедерлі сипатқа ие болды;

– бұл кезеңдегі қоғам, қоршаған орта, тұрмыс-тіршілік, жақсы мен жаман, қыз бен жігіт, жомарт пен сараң, жастық пен кәрілік, т.т. тақырыптар барынша айқын әрі өрнекті сөз, сырлы суреттерімен ден қойғызады;

– өлең-толғауларда ел мен жер, хан сипаты мен оның ұстанымы, батырдың биік тұлғасы, әсем ару мен оның ақылы, ар-ождан, адам мұраты, өмір-дүниенің қадірі мен қасиеті, сондай-ақ дос-дұшпан, жомарт-сараң, байлық пен кедейлік, ата-ана қадірі, қыз сыны, келін орны, арман-аңсар, өмір-өлім, жорық жолдары, ер қанаты – ат орны, күн мен түн, жарық пен көлеңке, биік тау мен қоғалы көлдер, арналы-ағынды сулар, бүркіт пен сұңқар құс сипаты, т.т. нанымды жырланады. Ең негізгісі, ақын-жыраулар мұрасында қоғам, адам, өмір, уақыт сырлары кең мағынаға ие болып, мәдени-тарихи және рухани дәстүрлерді, болмысты, дүниені шындық калпында көру, адам мен оның іс-әрекеттерін тану, таразылау міндеттері табиғи, жүрек төрінен шығады, оларды жеткізу, баяндауда ой-сезім, мақсат еркін өріс алады. Сонымен бірге халық әдебиетіндегі (ауыз әдебиеті емес) тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, дәстүр-өнегелері, әлеуметтік тақырыптағы өлең-жырлар, ертегіге бергісіз батырлар бейнесі, әділеттілік іс пен махаббат мәселесі, т.т. XV-XVIII ғ.ғ. әдебиетінде де тақырып, мазмұн, көркемдік, поэтикалық тұрғыдан кең өріс алды. Ендеше, кезең көріністерін, адам мен уақыттың сөзін кешеден бүгінге жеткізген ақын-жыраулар шығармашылығын, ондағы халық өмірі мен мұрасы, қоғам мен табиғаттың көркемдік сипатының бүгінгі әдебиет қозғалысына ұласып, жалғасып жатуы әрі табиғи, әрі үлгі-өнегелік қырларын жан-жақты танып, таразылауды да қажет етеді. Маңыздысы: қоғам, адам мәселесі, оның іс-әрекеттері, орны, т.т. мақсат-мұраттарына, кәсіп-тіршілігіне сай сөз болады.

Ендеше, бүгінгі күн талаптары – құқықтық мемлекет, егемендік пен елдік мәселесі, ұлттық бірлік пен отандастық, туысқандық сезім, тіл, дін, т.т. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ ойшыларды – ақын-жыраулар поэзиясындағы негізгі нысана – ел татулығы, жер бүтіндігі, батырдың биік тұлғасы, адалдық, достық сырлары, сондай-ақ отаршылдық саясатқа қарсылық, хан-сұлтандардың садырлық, зымияндық іс – әрекеттеріне тойтарыс беру, т.т. табиғи да, рухани да байланысып, сабақтасып, кемелдене түсіп, жалғасып жатыр. Орайлы тұста, ақын-жыраулар мұрасының тақырыптық, көркемдік қырларына тоқталып, ғасырлар куәсі – сөз сырына, ой-жүйесіне, тіл мүмкіндіктеріне ден қойғанды жөн көрдік. Бұған дейін аталмыш тақырып оқулық, зерттеу еңбектерінде жалпылама сөз болса, Ж.Бектұров ғылыми деңгейге көтеріп – диссертация қорғады. Қ.Сыдиықов, С.Негимов, т.б. арнайы қарастырып, бейнелілік-көркемдік сырын тарата сөз етті. – Р.Т.

Белгілі ғалым, зерттеушілер, атап айтқанда – М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Ә.Марғұлан, Е.Ысмаилов, т.б. ақындық әлем, жыршылық, жыраулық дәстүр, ондағы бейнелілік, көркемдік хақында маңызды ой айтып, жүйелі ізденістер жүргізді. Әсіресе, ақын-жыраулар шығармашылығындағы әлеуметтік-қоғамдық жағдайлар, фольклорлық дәстүр өрісі, басты тақырыптар мен ондағы көркемдік құрылым, қолданыстар туралы онды ой-пікірлердің бүгін де мәні зор.

Ұлт тарихы мен рухани өмірін алыс-жақын елдердің оқымыстылары, этнографтары мен саяхатшылары кең көлемде атап көрсетеді (мысалы, А.Алекторов, В.Радлов, Г.Потанин, А.Брем, Д.Клеменц, П.Мелиоранский, М.Аткинсон, А.Янушкевич т.б.).

Өлең сөздегі үйлесімділік, көркемдік келісім хақында Аристотель, Н.Буало, Ф.Малеро, М.Опиц, А.Потебня, М.Храпченко, т.б. түйінді толғамдары назар аударарлық. Сондай-ақ өлең құрылысы, ондағы гармония мен ырғақ мәселелері, басқа ғылым салаларымен байланысы, даму бағыттары Г.И.Абрамович, Л.И.Тимофеев, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, З.Қабдолов, З.Ахметов, т.б. еңбектерінде терең әрі кең көлемде қарастырылады.

Бұл реттен алғанда, сөз жоқ кешеден бүгінге жеткен руханият арналары тақырыптық тұрғыдан, жанрлық һәм көркемдік жүйесі, эстетикалық құндылықтары мен стильдік құбылыстары жағынан жан-жақты қарастырылды. Алайда, қоғамдағы өзгеріс, замана шындығы мен уақыт талаптары арғы-бергі кезең құбылыстары мен құндылықтарына жіті ден қойып, қайта қарап, зерттеп-зерделеу ісін күн тәртібіне батыл қоюда. Бір ғана «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында атқарылған жүйелі жұмыстар, қазақ фольклорының көптомдық жиынтығы («Бабалар сөзі») мен «Қазақ әдебиетінің тарихы» (он томдық) сында сүбелі еңбектердің қалың көптің қолына тиіп, білімі-ғылыми айналымға түсуі – ұлт руханиятының бағыт-бағдарын айқындаған, тақырыптық

арнасын байытқан, көркемдік кеңістігін барынша жарқыратып көрсеткен айрықша факторлардың бірі.

Бұл назар аударарлық келелі мәселелердің бірі. Мұны ескерген жөн.

Ақындық өнер арналары

Қазақ сөз өнерінің құнарлы саласы – ақын-жыраулар мұрасы. Халық әдебиетінің бай үлгілері ақын-жыраулар шығармашылығы арқылы ұнамды үрдіс, онды сипат, жаңа мағынаға ие болды. Ақын-жыраулар – эпик жыршы болумен бірге сол тұстағы жорықтарға қатысқан. Қол бастап, халық сөзін айтқан. Жеңіс жалауын ой сезімімен тербеген, әділдікті ту еткен.

Жыраулар поэзиясында Асан қайғы Сәбитұлының орны, тағылымы ерекше. Ол – әрі аңыз иесі, әрі қоғам қайраткері, әрі ділмар шешен.

Асан сөздері өсиет, нақыл түрінде көп кездеседі. Мысалға жүгінеміз:

Мінезі жаман адамға,

Енді қайтып жуыспа.

Тәуір көрер кісіңмен,

Жалған айтып суыспа...

Немесе бірлік, татулық туралы:

Есенің де, тірің де

Бір болыңыз бәріңіз, – дейді.

Қазтуған – XV ғасыр әдебиетінен батыр, жырау ретінде белгілі. Ол Еділ, Жайық, Ойыл өзендері бойында туған. Ақындық өнері қуатты, мәнді. Айталық, жырау жырларында айқын аңғарылатын:

Бұлт болып айды ашқан,

Мұнар болып күнді ашқан,

Мұсылман мен көуірдің

Арасын өтіп-бұзып дінді ашқан,

Сүйінішұлы Қазтуған! – деген жолдардан елеулі эпитет, маңызды метафоралармен бірге батырдың биік тұлғасы, жорық жолдары, өжеттігі мен өр мінезі де қатар көрінер еді.

Шалғез де Асан, Қазтуған секілді сарай маңында өмірін өткізген.

Темір еді биіміз,

Теңіз еді халқымыз, – деп айтқандай, Би Темірдің ордасында қызмет еткен. Асыл сөзді саралаған.

Оның мұрасы – жыр, толғау түрінде кездеседі. Өсиет, ғибрат сөздері де мол. Сол арқылы сөз асылын терген, ойлы өрнекпен уақыт бедерін көрсетті.

Мысалы:

Ақ желкенді жел бастар,

Әділ төре ел бастар,

Батыр жігіт қол бастар,

Шешен адам сөз бастар...

Немесе:

Жақсыға қоссаң басыңды,

Отырар орның төр болар.

Жаманға қоссаң басыңды,

Бәрімен орның тең болар, – дейді.

Жыраулар шығармашылығында ер қанаты – ат орны мен жылқы сипатына да зор маңыз берілген.

Тұлпар туралы халық айтқан: «Жылқы – малдың патшасы», «жүзден – жүйрік, мыңнан – тұлпар»,

«Адам жылқы мінезді», немесе: «Жарым – жылқы, жүйрік ат -салған әнім» деп ақын І. Жансүгіров

айтқандай, ақын-жыраулар қазақтың қадірлі басты байлықтарының бірі – жылқыны үстірт сөзбен,

сырттай қызығушылықпен суреттемейді, керісінше азамат, батыр мінер арғымақты мінсе – көлік,

шапса – тұлпар, ал қымызына сусын ретінде қараған, қысқасы адам өмірімен, тағдырымен етене

құбылыс ретінде таниды. Сондай-ақ аттың бабы мен сынына қатысты әр кезеңдегі (Кей –

қауыстың үлгісі – XI ғ.; Күреңбай сыншы – XIX ғ.; Абай үлгісі – XIX ғ.; Киікбай, Шоқай тәжірибесі – XIX

ғ.) сипаттарын да аңғарар едік (Қараңыз: Ж. Дәдебаев. «Тұлпардың сыны мен бабы», 1994.- 16-

бет). Осы орайда, әсіресе Доспамбет:

Арыстандай екі бұтын алшайтып,

Арғымақ мінген өкінбес...

Торы төбел ат мініп,

Той тойлаған өкінбес.

Шал:

Ат сұлу, айғыр мықты жалыменен...

Бәйге алмаған жүйріктен,
Белі жуан бесті артық...

Ақын-жыраулар мұрасында жалпы адамзаттық, ұлттық мәселелер де, дүниетанымдық, пәлсапалық туындылар да мол. Олардың табиғатынан ата жолына, дәстүрге адалдық, сондай-ақ бірлік пен елдік белгілерді, ақыл-ой, парасаттылықты тең ұстау, т.т. бүгінгі күні де аса қажет, кәделі тақырыптар кең орын алған. Адам мұраты ардақталып, өмір, еңбек мәні айқындалады.

Ой мен сөз жүйесін аталмыш тақырыптар төңірегінде өрбітсек, Асан ата шығармашылығында – Жәнібек, Бұқар, Үмбетейде – Абылай, Марғасқада – Есім, Махамбетте – Жәңгір, Шалкиізде – Темір секілді би, хандардың адами-имандық, өмірдегі, жорықтағы орны жан-жақты көрініс тапқан.

Сондай-ақ бейнелеу, суреттеу әдістерінде қаһармандық, романтикалық, сатиралық та компоненттер /Шалкиізде – Би Темір әрекеті, Бұқар, Үмбетейде – Бөгембайды суреттеу, т.т./ кездеседі. Бұл кезеңдердегі «Әй, заман-ай, заман-ай», «Ай, Абылай, Абылай», «Ай, хан мен айтпасам білмейсің» деп басталатын сөздерден адамға, кезеңге қаратып тіл қату, өмір шындығын ашу мақсаты айқын аңғарылады. Өлең-толғаулардың басталуы (көбінде алғашқы жолдары) жиі-жиі қайталануы да назар аудартады. Мысалы, Қазтуған – «Алан да алаң, алаң жұрт», Доспамбет – «Сөре, сөре, сөре қар», «Тоғай, тоғай, тоғай су», Шалкиіз – «Жел, жел, өсер, жел, өсер», «Асқар, асқар, асқар тау», «Ор, ор қоян, ор қоян», Ақтамберді – «көк көгершін, көгершін», «Балпаң, балпаң басарсың», «Күлдір, күлдір кісінетіп», т.т.

Ақын-жыраулар мұрасында дүние дидары, уақыт пен кеңістік, ғалам ғажаптары, зат пен құбылыс, өмір көріністерін, т.т. айқындау мақсатында қолданылған сөз, тіркестер де көркемдік-тәсілдік міндеттерін даралай түседі: «Қоңыраулы найза қолға алып» («Доспамбет»), «Боз жусан» (Асан), «Еңсесі биік боз орда» («Доспамбет»), «Ақ мамығын таранған» (Асан), «Ақ кірпіш тас суда бар» (Бұқар), «Ақ киік ақ ала тау» (Шалғез), т.т...

Демек, ақын-жыраулар шығармашылығындағы тақырыптық арна, көркемдік келісім, үйлесім иірімдерінен сол кезеңнің шындығын, сырын сезінумен қоса бүгінгі әдебиет қозғалысынан сирек кездесетін адами-имандық белгілерді, биік азаматтық тұғырды, әлеуметтік-қоғамдық мәселердің аражігін, сондай-ақ білек пен бедел, залым мен зиялы, жомарт пен сараң сипаттары, дос-дұшпан, жақсы-жаман, ер-әйел, қыз-жігіт, т.т. түйінді ой, жүйелі сөз, тәлімдік өнеге-үлгісінде жеткізіледі.

Біздіңше, мұның қалың көпшілікпен қоса мәдени-ағарту саласы қызметкерлеріне, оқушы-студент жастарға, т.б. берер дерегі көп әрі тәрбиелік-тәлімдік мәні де бар.

Ой мен сөз жүйесін тарихи таным тағылымдарымен сабақтасақ, Түрік қағанаты, Оғыз-Қыпшақ дәуірі, Қарахан мемлекеті мен Алтын Орда кезеңінен бергі уақыттарда жылы ағыстай ескен леп (әңгіме көркемдік таным туралы) XIX-XX ғасырларда да желі-арнасын бұзбастан жаңа тұрпат, соны ситаттарымен жалғасын тапты. Айталық, ақын, әрі батыр Махамбет еркіндік, тәуелсіздік талаптары жолында басын бәйгеге тіксе, Дулат шығармашылығында адам мен оның іс-әрекеттері философиялық ой-толғаммен жалғасты. Мұрат, Шортанбайдың рухани әлемінен елдік пен ерлік ісі, бірлік, береке жайы, т.т. терең тебіреніс, толғаныстармен жеткізіледі.

XIX ғасырдағы қазақ ағартушылары – Шоқан, Абай, Ыбырай, т.б. қоғам мен халық тарихын, қазақ өмірі мен салт-дәстүр, өнегелерін, оқу-білім, өнер жолын, тәлім-тәрбие жүйесін, тарихи кезең, өзгерістерді, т.т. өмір кезеңіне сай саралап, ғылыми-философиялық тұрғыдан терендетті. «Шоқан Уалихановтың, Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбаевтың, Шәкәрім Құдайбердиевтің ағартушылық және әлеуметтік-саяси идеяларының қазақ халқының жаңа тарихи дәуірінде алар орны айрықша» деп жазады философ Т.Айтхазин.

Ал XX ғасырдағы ақыл-ой корифейлері – А.Байтұрсынов, Ш.Құдайбердиев, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, т.б. қоғам құбылыстары мен кезең көріністерін, мемлекеттік құрылыс пен ұлттық мәселелерді, адам өмірі мен мұратын, т.т. кең көлемде қарастырады.

Ақиқатқа тура қарасақ, сөз өнеріміз тарихына ақын-жыраулар мұрасы болып қосылған әсемдік әлем иірімдерінің маңыз-мәні, оны оқып-үйрену мен зерттеп-зерделеудің қажеттілігі, жаңа бағыттары қандай?

Біздіңше, әлеуметтік-қоғамдық жағдаяттарға, кезең-уақыт сырларына бүгінгі күн талаптары тұрғысынан қарап, танып-талдау аса маңызды.

Екіншіден, Ата Заңымызда атап көрсетілгеніндей, қазақ халқы: «...өзін демократиялық, зиялы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, адам мен оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең қымбат қазынасы» болғандықтан, адам мәселесін, өмір-тұрмыс дәстүрлерін, дүниетаным қырларын кең көлемде қарастыру қажет те кәделі іс;

Үшіншіден, Қазақ Ордасының негізін қалап, оны нығайту ісінде есім-еңбектері құрметпен аталынатын – Керей, Жәнібек, Мұрындық, Қосым, Бұйдаш, Тақыр, Хакназар, Тәуекел, Есім, Тұрсын, Жәңгір, өз-Тәуке, Әбілмәмбет, Абылай, т.б. халықты басқару жүйесі мен жорық-соғыстағы қимыл-қозғалыстары, елдің амандығы мен жердің бүтіндігі жолындағы іс-әрекеттері, адами-

имандық қырлары, олар туралы айтылып-жазылған мұра-мирастардың, т.т. өз деңгей-дәрежесіне лайық сыр-сипатын ашу керек;

Төртіншіден, Алаш елі мен қалмақ (ойрат) жұрты аралығындағы екі ғасырлық соғысты, «ақтабан-шұбырынды» кезеңін, орыс отаршылдығы мен оның зардаптарын бүгінгі күн биігінен танып-таразылап, әділеттілік тұрғысынан бағалау, зерттеп-зерделеу кәделі де сауапты жұмыстардың бірі;

Бесіншіден, XV-XVIII ғ.ғ. аралығындағы ел бірлігі мен татулығын сақтау мақсатынан туған – «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», өз-Тәукенің «Жеті жарғысы», Билер институтының маңыз-мәні, Кіші жүз ханы Әбілқайырдың өзін және қол астындағы ел-жұртын Ресей бодандығына алуын өтініп жазған хаттары (императрица – Анна Иоановнаға – Р.Т.), Қазақ хандығы мен Цин империясының (1741-1811) ресми хаттары, бұдан басқа Шығыс өркениеттерімен қарым-қатнасын айғақтайтын дереккөздері, дипломатиялық байланыстар жүйесі, Сәмеке хан, Нұралы сұлтан, Бопай ханым хаттары мен Орта жүз ханы Әбілмәмбеттің, Орта жүз сұлтаны Абылайдың, басқа да батыр-билердің Анттары мен Ресей құрамына енудің кезең-кезең арқылы жүзеге асыруылын танып-талдап, сол арқылы ұлт тарихына, қазақтың қоғамдық ой-санасына, дәстүр арналары мен дүниетаным иірімдеріне ден қою, нәтижесінде кеше-бүгін байланысын ашу, сабақтастық сырларына мән беру ғибратты да тағылымды болып табылады;

Алтыншыдан, Қазақ хандығы кезеңін Батыс пен Шығыс өркениетімен байланыста зерттеп-зерделеу, алыс-жақын елдердің оқымыстыларының (мысалы, В.В.Радлов, С.Е.Малов, П.М.Мелиоранский, Н.И.Ильминский, т.б.) айтып-жазып қалдырған дереккөздерімен, негізгі еңбектерімен сабақтастықта сөз етудің қазіргі кезеңде де маңызы зор;

Жетіншіден, осы кезең шығармашылығын (XV-XVIII ғ.ғ.) оқып-үйрету ісінде өлең-толғау жанрына, мәтінге (текст) ерекше көңіл бөлу, ақындық өнерге, ондағы өршіл де сенім-серпінге, ұлттық дәстүр-өнегелеріне, т.т. назар аудару арқылы кезең, оқиға, тақырып табиғатына үңілу негізгі мұраттардың бірі. Өйткені ақын-жыраулар: «...хандық дәуірдегі қазақ әдеби тілінің сөз байлығы, XV-XVIII ғасырдағы қазақ әдебиеті, оны танытатын нұсқалар туралы айтарлықтай материал (дерек) береді» (Р.Сыздықова. Қазақ хандығы және қазақ әдеби тілі- «Қазақ әдебиеті», 2015, 5-маусым).

Сегізіншіден, ақын-жыраулар поэзиясындағы қоғам, уақыт сырлары, өмір шындықтары, ұлттық дәстүр үлгілері, адамдар арасындағы қарым-қатыныстар, ой-сөз жүйелері, сезім мен саз үндестігі, тіл мүмкіндіктері, қысқасы көркемдік-эстетикалық қуатын, танымдық мәнін, поэтикалық өлшем, өрнектерін әдебиет тарихы мен теориясы тұрғысынан талдап, жаңашыл бағыт-үрдістерді зерделеу басты міндеттерді құрайды;

Тоғызыншыдан, қазақ әдебиеті тарихындағы ақын-жыраулар мұрасын ұлт руханиятының қайнары, елдік құндылықтарымыздың бірегей нұсқасы ретінде танып, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының құрамдас бөлігінде қарастырып, тақырыптық мәнін, жанрлық-көркемдік қырларын жаңа бағыт, талаптар тұрғысынан танып, зерделеу аса мәнді;

Оныншыдан, ең негізгісі Қазақ хандығы тұсында жасаған, ұлттық сөз өнеріне өлең-жыр, толғау сынды мәңгілік мұра қалдырған-ақын-жыраулар шығармашылығы кеше-бүгін байланысын нығайтып, мәдени-рухани арналарға кең өріс берді. Ақын-жыраулар қоғамдық құбылыстар мен болмыс бедерін, адам мұраты мен еңбегін, өмір өнегесі мен уақыт шындықтарын тақырыптық һәм көркемдік өрнектерімен байытты. Ұлт руханиятының көркемдік кеңістігін – өлең-жыр, толғаулардағы әсем әуез, жүйелі сөз, еркін ой, өршіл рух, мадақ жыр, бейнелі өрнек, ділмарлық пен тәлімдік, шеберлік пен шешендік, тапқырлық пен салыстыру, қысқасы сырлы әлемнің әр алуан үздік үлгілерімен, өнегелік-ғибраттық терең мәнді қырларымен толықтыра түсті.

Асылы, Қазақ хандығының басты бағыттары мен алтын арқауынан:

– мәңгілік ел мұраттары;

– азаттық, тәуелсіздік идеясы;

– жалпыадамзаттық мәселеле, т.с.с. айқын аңғарылады.

Ал ақын-жыраулардың шығармашылық мұрасынан:

– ұлттық сөз өнерінің өшпес өнегесі мен өрелі өрісі;

– арғы арналардан бастау алған елдік мүдде мен патриотизм рухы;

– өлең-жыр, толғаулар табиғатынан қоғамдық құбылыстар мен кезеңдік көріністер, дүние дидары, өмір өрімі, болмыс бедері барынша бейнелі беріліп, көркемдік дәстүр мен сабақтастық сыр-сипаттары терең танылады.

Бұл белгі-ерекшеліктер әдеби-тарихи тұрғыдан да, ортақ мұраттар миссиясы жағынан да бірін-бірі байытып, дамытып, толықтырып тұрады.

Түйін

Ақын-жыраулар мұрасы – қазақ әдебиетінің іргелі де күрделі, арналы да ағысты салаларының бірі.

Адам, қоғам, уақыттың сыры мен міндет-мұраттары ақын-жыраулар поэзиясы арқылы жарасты, көркем қалыпта жетіп, рухани нәр-нұрын айнала – әлемге тегіс түсіріп келеді. Біздіңше, ақын-жыраулар мұрасындағы тақырыптық арна, жанрлық жүйе, көркемдік қуат, айшықты кестелер мен тілдік құбылыстар төмендегіше түзіліс құрайды:

– қоғам, кезең, адам, өмір, уақыт төңірегіндегі тақырыптар барынша бедерлі, ақиқат тұрғысында зерделеніп, көненің көзіндей сыр толғайды;

– хан мен халық, елдік пен ерлік, өмір мен өлім, жақсы мен жаман, жомарт пен сараң, дос-дұшпан, жастық пен көрілік, дүние дидары, ғалам ғажаптары, т.т. өзіндік белгі-ерекшеліктерімен жарқырай көрінеді;

– қазақ хандары мен батырлары, бектері мен билері, төрелері, т.т. ел алдындағы беделі мен билігі, парасат әлеміндегі, саясаттағы орны, мақсаттары мен қатынастары уақытпен үндес сөз болып, өмір шындығы философиялық-эстетикалық мәнімен, көркемдік ой жүйесімен ден қойғызды;

– ел қалқаны – батыр, оның сенімді серігі – асыл ару, ер қанаты – ат, т.т. өмір, уақыт шындығымен тұтастықта сипат алады, әрі ұлттық рух пен болмыс, оқиғалар желісі өзіндік шындығымен табиғи, әрі нанымды әсер етеді;

– ұлт пен ұрпақ қамы, бірлік пен береке жайы, адамдық-имандық мәселелері, дәстүр мен дін, тарих пен таным, т.т. бейнелілік белгісімен, ой мен сезімдегі тұтастық сипатымен, тіл өрнектілігімен көңіл қуантады;

Ең негізгісі, ақын-жыраулар мұрасы кезең келбеті мен шындығын, адам мен оның іс-әрекеттерін, қоғамдағы, өмірдегі орындарын, мінез қырларын, түр-тұлғасын, жас ерекшеліктерін өлең, толғау, арнау, ақыл-нақыл түрінде түйінді ой, қанатты, шешендік сөздермен жеткізеді. Сол арқылы ақиқат жолын, әділетті істі көрсетеді, қоғамға, адамға жат мінезден алыс, аулақ болуға үндейді. Тарих пен таным, өмір мен уақыт бедері айқын.

Тұтастай алғанда, ұлт тарихының қазыналы биігі – Қазақ хандығы мен осы тұстағы сөз өнері (ақын-жыраулар мұрасы) қоғамдық құбылыстар мен кезеңдік көріністерді, ел-жердің құдіреті мен қасиетін, адам мұраты мен өмір мәнін, елдік пен ерлік сипатты, уақыт пен кеңістікті, танымал тұлғалардың өмірі мен еңбегін, азаматтық һәм қайраткерлік қырларын кең көлемде көрсетеді.

Тарих пен таным арналары, өмір мен уақыт шындықтары, дүние дидары, ғалам ғажаптары, табиғат тылсымы, т.т. өзіндік өзгешеліктерімен, әсер-ықпалымен назар аудартады. Маңыздысы, әрине Қазақ хандығы тұсындағы кезеңдік-қоғамдық құбылыстар, тарих пен таным арналары, ұлт пен ұрпақ жайы, адам мұраты мен адамгершілік сипаттар, дәстүр мен сабақтастық сырлары, дін-иман мәселесі, дүниеәуи-заманәуи жағдаяттар, елдік пен ерлік шежіресі, атақты адамдардың (хан, батыр, би, т.т.) көзқарас-ұстанымдары, өмір өнегесі, тұрмыс-тіршілік иірімдері, т.т. өлең-жыр, толғау түрінде беріліп, оның өзі тақырыптық арналарымен, көркемдік өрнектерімен, қанатты-шабытты серпінімен, шеберлік-шешендік толғам-толғаныстарымен жүйелі жеткізіледі.

Қазақ хандығы тұсындағы руханият арналары, осы кезеңде жасаған ақын-жыраулар мұрасындағы дәстүр мен сабақтастық, тарих пен таным тағылымы, ортақ мұраттар тоғысының кейбір үлгі-өрнектері осындай.

Рақымжан ТҰРЫСБЕК,
филология ғылымының
докторы, профессор
АСТАНА